

UDK: 746.3:37

Yusupjanov Qudrat Qodirjanovich
Tasviriy san'at va dizayn kafedrası katta o'qituvchisi
Nabiyev Akramjon Botirjonovich
Tasviriy san'at va dizayn kafedrası dotsenti, PhD
Namangan davlat universiteti
O'zbekiston, Namangan

XALQ HUNARMANDCHILIGI ELEMENTLARINI O'RGANISHDA KASHTACHILIK ISHLARINING O'RNI

Annotatsiya: Mazkur mavzuda xalq hunarmandchiligi elementlarini o'rganishda kashtachilik san'atining o'rni va ahamiyati yoritiladi. Kashtachilik o'zbek xalqining boy madaniy merosini aks ettiruvchi muhim yo'nalishlardan biri bo'lib, unda milliy naqshlar, ramzlar va estetik qarashlar mujassamdir. Annotatsiyada kashtachilik orqali yosh avlodga milliy qadriyatlarni singdirish, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish hamda an'anaviy hunarlarni asrab-avaylash masalalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Kashtachilik, xalq hunarmandchiligi, milliy naqshlar, an'anaviy san'at, madaniy meros, ijodiy rivojlanish, amaliy san'at, milliy qadriyatlar, hunar o'rganish.

Qudrat Qodirjanovich Yusupjanov
Senior lecturer of the Department of fine arts and design
Akramjon Botirjonovich Nabiyev
Associate Professor of the Department of fine arts and design
Namangan state university
Uzbekistan, Namangan

THE ROLE OF EMBROIDERY IN STUDYING ELEMENTS OF FOLK HANDICRAFTS

Annotation. This topic explores the role of embroidery in studying the elements of traditional folk crafts. Embroidery is an essential part of Uzbek

cultural heritage, reflecting national patterns, symbols, and aesthetic values. The annotation highlights the importance of embroidery in transmitting cultural traditions to younger generations, fostering creativity, and preserving traditional crafts.

Key words. Embroidery, folk crafts, national patterns, traditional art, cultural heritage, creative development, applied arts, national values, craft education.

O‘zbek milliy kashtado‘zlik xalq hunarmandchilik san’atining eng qadimiy turlaridan bo‘lib, u xalqning o‘z turmushini go‘zal qilish istagi natijasida yuzaga kelgan. Kashta kiyimlar va buyumlarni bezashda hamda ro‘zg‘or bezak buyumlari tayyorlashda qadimdan qo‘llaniladi. Kashtachiligimiz san'ati nafaqat mamlakatimizda, balki chet ellarda ham shuhrat qozongan. O‘zbek chevar ustalari qo‘llari bilan tikilgan kirpich, so‘zana, zardevor, gulko‘rpa, choyshab kabilar Fransiya, Italiya, Yaponiya, Germaniya, Belgiya, Amerika, Hindiston kabi xorijiy, shuningdek Respublikamizning Farg‘ona vodiysida faqat xonadonlarda emas, balki amaliy san'at muzeylarida ko‘p namunalari to‘planib, doimiy ekspozitsiyaga aylanib qolgan. Hozirgacha buyumlar o‘ziga xos go‘zallik, nafis bezaklarning rang-barangligi bilan kishilarni hayratga solib kelmoqda. Badiiy kashtachilik uzoq tarixga ega, buni arxeologik topilmalar va yozma manbalar isbotlab bermoqda [1].

O‘zbek kashtachiligi iqlimi, tabiiy sharoit, muhit bilan bog‘liq holda barcha kasb-hunarlar bilan birgalikda rivoj topgan. XIV - XV asrlarga mansub miniatyuralar orqali kashtachilikning juda qadimdan rivojlanganligini ko‘rish mumkin. Ispan elchisi Rui Ganzalem de Klavixo Amir Temur saroyida o‘zbek milliy kashta bezaklarini ko‘rganini kundaligida yozib qoldirgan. Kamoliddin Behzod "Zafarnoma"ga ishlagan. "Temur taxtda" miniatyurasida chodirga ishlangan kashtani ham aks ettirgan. O‘zbek kashtachiligi qo‘shni xalqlar kashtachiligi ta'sirida boyidi va rivojlandi. O‘zbek kashtalariga e'tibor bersak, unda hind, xitoy, rus, qozoq, qirg‘iz va tojik kashtachiliklarining usullarini

uchratamiz. Kashtachilik san'atida har bir millatning o'ziga xos eng ko'p qo'llaydigan naqshlari bo'ladi. O'zbek kashtalarida o'simliksimon, geometrik shakl hamda gul naqshlari ko'p qo'llaniladi. Qadimiy an'analarga ko'ra, o'zbek qizlari-bo'lajak kelinchak seplari bo'lmish har xil kashtachilik buyumlarini ya'ni dastro'mol, choyxalta, parda, belbog', sumka, nimcha, joynomoz, gulko'rpa, kirpich, zardevor, choyshab, so'zana, kiyim bezaklari va bosh kiyimlarini, sovg'alarni o'zlari tayyorlashgan. To'yda kuyovning qarindosh-urug'lariga kelin o'zi tikkan buyumlarini sovg'a qilgan. To'ydan oldin sep yoyib ko'rgazma qilinadi, bu kelinning chevarligini, mehnatsevarligini namoyish etishi va kashta qanchalik nozik, chiroyli bo'lsa yuqori baholanar edi. Qizlar juda yoshligidan boshlab kashta tikishga o'rgatilib, ular uch, to'rt yildan keyin mustaqil kashta tikishni boshlaganlar. O'rta Osiyoda kashtachilik juda keng tarqalgan bo'lib, oilada kashta tikish bilan ayollar shug'ullanishgan. O'tmishda bu kashtalar oq va tabiiy malla shoyi, adras, hisoriga, baxmal matolarga tikilgan, keyinchalik satin, shoyi, baxmalga tikiladigan bo'ldi. Ish jarayonida ular o'z mahoratlarini oshirishgan, bir-biridan va kattalardan avlodlar tajribasini o'rganishgan. Xalq badiiy hunarmandchilik mahsulotlari faqat bizning mamlakatimizda emas, balki chet mamlakatlarda ham cheksiz talab qilinadi. Pliniyning aytishicha, Vavilon kashtachiligi qadimdan mashhur bo'lib, matoga turli rangdagi iplar bilan kashta tikishni o'sha yerda kashf etishgan. Keyinchalik Vavilon Rim imperiyasi tarkibiga kirgach ipak, zar yoki jun ip qo'shib tikilgan rang-barang kashtachiligi bilan shuhrat qozongan. Kashtachilik san'atining an'analari Vizantiyada ham rivoj topgan [2].

XIII va XV asrlarda Kichik Osiyo doirasida paydo bo'lgan hamda Vizantiya imperiyasini barbod qilgan usmoniy turklar ham ushbu san'atga o'zlarining munosib ulushlarini qo'shganlar. Qrim va Kavkazning qayeridagi Vizantiya madaniyati uzoq vaqt kuchli ta'sir o'tkazgan bo'lsa, o'sha yerda kashtachilik rivojlanavergan. Qadimgi Rus ham Vizantiyaga taqlid qilib kashtachilik san'atini o'rgangan. Rus kashtasi gullarining xarakteriga va tikilish

usullariga ko'ra juda turli-tumandir. Popok (yo'rma) chokli kashta tikish Olonets, Vologda oblastlari va Arxangelsk oblastining g'arbiy qismida keng tarqalgan. Hozirgi vaqtda Rossiyada ellikdan ortiq baxyasimon kashtado'zlik korxonalarini bor. Ivanovo, Ryazan, Kalinin, Smolensk va boshqa oblastlarda kashtado'zlik markazlari bo'lib, u yerdagi korxonalarda turli kiyimlar va uy ro'zg'orni bezaydigan turli buyumlar ishlab chiqariladi. XIX asrning ikkinchi yarmida kashta tikish mashinasining ixtiro etilishi kashtachilik korxonalarining vujudga kelishiga asos soldi. Kashtado'zlikning yirik namoyandalaridan Andijondagi "Qizil bayroq" arteli rassom kashtado'zi X.Nazarov, Samarqanddagi "Xotin-qizlar mehnati" arteli kashtado'zi Usmon Shokirov, toshkentlik kashtado'z va chizmakash Xayri Sobirovalar kashta buyumlariga yangi turli xil naqsh kompozitsiya va tikish usullarini yaratdilar. X.Sobirova onasi Zaxira Mirxoliqovadan qo'lda, mashinada tikish sirlarini va chizmachilikni o'rgandi. X. Sobirova 15 yoshidan boshlab onasining kashtado'zlik hunarini davom ettirib, "Sharq guli" va "Ilg'or" nomli Stalin artelida 16 yil ishlab ko'p shogirdlar yetishtirishda o'z hissasini qo'shdi. Yetishib chiqqan kashtachilar o'zining san'ati va tabiatiga ko'ra go'zallik xaqidagi orzularini ifodalashga harakat qilganlar. Kashta tikish uchun gazlama bilan, ip buyumning nimaga mo'ljallanganiga, bezakning xarakteriga va tikish usuliga muvofiq tanlanadi. Kashta tikiladigan materialga muvofiq rangdagi ip tanlash kashtado'zlikda katta ahamiyatga ega. Bu kashtado'zdan katta mahorat va did talab qiladi. Kashtada foydalaniladigan iplar rangining o'zaro muvofiqligi ham kashtaning jozibador chiqishiga sabab bo'ladi. O'tmishda turli-tuman rangdagi matolarning kamligi sababli ko'pgina bezak kashtalari bugun mato sathini kashta bilan qoplab tikilgan. Hozirda so'zana, choyshab, zardevor kabi bezak buyumlari baxmal, shoyi, satin, shuningdek turli-tuman iplar ham ko'p. Bu kashtani jozibador chiqarishda rangdan keng foydalanish imkonini beradi. Kashtado'z kashta tikmoqchi bo'lgan kiyim shakliga, matosi rangiga qarab kashta nusxasini tanlashi kerak. Kashta iplari paxta tolasidan to'rt qavatli qilib,

turli ranglarda tayyorlanadi, xira bo‘ladi va 50 metrli kalava tarzida savdoga chiqariladi [3].

Mulina-yuqori sifatli paxta tolasidan tayyorlanadi. 12 qatli, maxsus ishlov berib sifati oshirilgan, chidamli bo‘ladi. O‘n yoki yigirma metrlik kalava tarzida chiqariladi. Ipak iplar-tabiiy va kimyoviy tolalardan tayyorlanadi. Pishitib-yigirilgan turli razmerdagi oq bo‘yalgan bo‘lib, kalava qilingan (40g li), g`altak va qog`oz patronlarga o‘ralgan (50, 100, 200m uzunlikda) bo‘ladi. 13-18-nomerli ipak iplar jun, zig`ir poyasidan, sun'iy tolalardan tayyorlangan iplar, mayin sim, zar ip, charmdan ensiz qilib tayyorlangan tasmalar bilan tikiladi.

Naqsh nusxasini har xil gazlamalarda har xil yo‘llar bilan tushiriladi. Masalan, nusxa ko‘chiradigan qog`ozlar axta yorug`lik yordamida, naqsh chizilgan qog`ozni gazlama ustidan ko‘klab chiqiladi keyin bu qog`ozlar yirtib olinadi. Hamma hollarda ham oldin bezakni originaldan shaffof yoki millimetrli qog`ozga uchi yaxshi ochilgan qalamda ko‘chirib olinadi. Shundan keyin uni gazlamaga o‘tkaziladi.

Bezakni (naqsh) nusxa ko‘chiradigan (kopirovka) yordamida ko‘chirish. Gazlamani oldin dazmollab, tekis yuza (stol, taxta) ustiga yozib qo‘yiladi, bunda gazlamaning asos va arqoq iplari qiyshayib qolmasligiga qarash kerak. Naqsh (tekis chok, suv chok, ustki chok va hokazo bilan tikiladigan) chizilgan shaffof qog`ozni gazlama ustiga qo‘yib, to‘g`nog`ich bilan qadab qo‘yiladi. Nusxa ko‘chiradigan qog`ozini to‘q tomonini gazlamaga qaratib shaffof qog`oz tagiga qo‘yiladi, uchi yaxshi ochilgan qalam bilan bezak ustidan chizib chiqiladi. Turli rangdagi nusxa ko‘chiradigan qog`ozlar bo‘lgani ma'qul, shunda och rangdagi gazlamaga to‘q rangli (qora, ko‘k, yashil), to‘q rangli gazlamaga och rangli (oq, sariq) nusxa ko‘chiradigan qog`oz ishlatiladi. Bezakni ko‘chirib bo‘lingach nusxa kopirovka) qog`ozi olinib, bir tomondagi to‘g`nog`ichlar chiqariladi va bezagi tekshiriladi. Shundan keyingina shaffof (kal'ka) qog`oz olib tashlanadi. Naqshni nusxa ko‘chiradigan qog`oz bilan ko‘chirishda bezakning chiziqlari qalin bo‘lmasligini yodda tutish kerak, aks holda kashta tikayotganda gazlama

va ip kir bo'lib qoladi. Shuning uchun ishlatiladigan kopirovka qog'ozidan foydalanish yaxshiroq, yangisini esa ishlatishdan oldin quruq paxta yoki latta bilan artish kerak.

Yupqa shaffof gazlamalarga kashta gulni gazlama tagidan yoritish yo'li bilan ko'chirish mumkin. Tagiga lampa qo'yilgan oyna ustiga yaxshi ko'rinadigan kashta gulni qo'yib, uning ustiga yaxshi tortilgan chambarakga (kergiga) o'rnatilgan gazlama qo'yiladi. Gazlama tagida ko'rinib turgan kashta gulni uchi yaxshi ochilgan qalam bilan gazlamaga chizib olinadi. Movut baxmal va yaltiroq gazlamalar ustiga kashta gulni shaffof qog'oz ustidan ko'klash yo'li bilan ko'chiriladi. Buning uchun bezakni shaffof qog'ozga ko'chirib olib, uni gazlama ustiga qo'yiladigan, butun chizig'i bo'ylab mayda zich qaviqlar bilan ninani oldinga yo'naltirib tikib chiqiladi. Keyin qog'oz yirtib tashlanadi.

Bezakni axta (andaza, ulgi) yordamida ko'chirish. Axta naqsh yoki biror rasmni shaffof (kal'ka) qog'ozga chizib, chiziq yo'llarini igna bilan teshib, buyum yuziga tushirish uchun tayyorlangan andoza. Axtani tayyorlash uchun shaffof (xitoy) qog'ozga naqsh kompozitsiyaga moslab simmetriya o'qi bo'yicha qog'ozni ikkiga, to'rtga va hokazo buklanadi. Buklamaning bir qismiga naqsh chiziladi. Naqshli shaffof qog'ozni yumshoq gazlama yoki bir necha qavat gazeta qog'ozini ustiga qo'yib, naqsh chiziqlari ustidan 2-3 mm oraliqda igna bilan teshib chiqiladi. Naqsh nusxasi igna bilan teshib bo'lingandan keyin, shaffof qog'oz yopib yuboriladi, natijada axta hosil bo'ladi. Tayyor bo'lgan axtani ish yuzasiga qo'yib, ustidan xoka urib va bosib yurgazib chiqiladi. Geometrik shakldagi bezakni teshma ko'chirishda uning kataklari vertikal va gorizontal chiziqlar kesishgan nuqtalarda teshib hosil qilinadi. Kashta gul chizilgan shaffof qog'ozni kerosinlangan latta bilan artib, toza tomonini gazlamaga qaratib qo'yiladi-da, bir necha joyidan to'g'naladi. Movut yoki paxmog'ning (ochroq bo'lgani yaxshi) yoki paxtaning ustiga doka o'rab tampon qilinadi. To'q rangdagi gazlamaga bezakni ko'chirish uchun xokani bo'r yoki tish poroshogi aralashgan kerosinda ho'llab olinadi. Shu maqsadda hech narsa

bilan aralashmagan tish pastasini ishlatish ham mumkin. Teshib ko'chirishda kashta gulning gazlamasidagi tasviri aniqroq, buzilmay chiqadi, bu ayniqsa kashta gulning bitta bo'lagini bir necha marta tikish kerak bo'lganda, mehnatni osonlashtiradi va tezlashtiradi. Andozalarni bir necha marta ishlatish mumkin. Bu axtalar (andoza) alohida paketda saqlangani tuzik. Naqsh chizilgan gazlama parchasiga tikiladigan, uni dumaloq chambarakka tortish qiyin bo'lsa, bu gazlama parchasining chetlariga ish tugagandan keyin so'kib tashlanadigan, hohlagan boshqa gazlama parchasini ulab qo'yish mumkin [4].

Matoda gullarning o'rni-o'rnini topib qo'yish, xususan buyumlardagi gullarni joylashtirib chizish g'oyatda murakkab va mas'uliyat talab ishdir. Kashtado'zlik san'atida nushasi va chizmakash hunari ustalarining o'rni beqiyos. Chevar har qancha mohir bo'lmasin, naqshlarni nushasi, chizmakashlar asosan atroflicha o'ylab ko'rib, o'z kasb-hunarlarining an'analari va spetsifik xususiyatlari asosida chizib beradilar. Ba'zan kashta tikish uchun tanlangan bezak mo'ljallangan buyum kattaligiga to'g'ri kelmay, uni kattalashtirish yoki kichiklashtirish kerak bo'ladi. Buning uchun bezak ustiga ixtiyoriy kattalikdagi o'zaro teng kvadratlardan chiziladi. Bunda kvadratlar qancha mayda bo'lsa, bezakning nuqtalari shunchalik aniq ko'chiriladi va nusxasi ham oson chiziladi.

Millimetrni qog'oz yoki toza qog'ozga buyum kattaligidagi to'g'ri to'rtburchak chizib, bezakdagi kvadratlar soni qancha bo'lsa, shuncha kvadratlarga bo'linadi. Agar bezak gulni kattalashtirayotgan bo'lsa, bu kataklar originaldagi kataklardan katta bo'lib, rasm guli kichiklashayotgan bo'lsa, bu kataklar originaldagidan kichik bo'lib chiqadi. Shundan keyin kataklar bo'yicha originaldagi kashta gulning asosiy nuqtalari toza to'rga ko'chiriladi. Bu nuqtalarni ravon chiziq bilan ehtiyotlab birlashtirib bezakning kattalashtirilgan yoki kichiklashtirilgan nusxasi hosil bo'ladi. Rasm nuqtalarini oson topish uchun chizilgan to'rning ikki tomoniga raqamlar qo'yiladi [5].

O'rta Osiyoda kashtachilik juda keng tarqalgan bo'lib, oilada har bir ayol kashta tikishni bilishi kerak bo'lgan. Shuning uchun har bir oila o'zi uchun

buyumlarni o'zi tayyorlagan. Bezak buyumlarining turi juda ko'p, masalan, so'zana, kirpich, choyshab, choy xalta, zardevor, palak, gulko'rpa, dorpech, parda, belbog', do'ppi, ko'ylak, dastro'mol, hamyon, joynomoz, sumka, nimcha va boshqalar badiiy did bilan bezatiladigan bezak buyum turlari bilan tanishib chiqamiz. Palak-devorlarga ilinadigan eng yirik, eng qimmat bezak buyumlaridan biri. Palakda osmon va to'lin oy aks ettiriladi. Uni qadimda oq yoki malla bo'zga kashta tikib tayyorlangan. U so'zanadan gullarning yirikligi, zaminining ham kashta qoplanishi bilan farq qiladi. Palakni o'rtasida yirik oy tasviri qizil qirmizi, pushti ipak bilan kashtalanadi va atrofiga juda chiroyli qilib o'simliksimon naqshlar tikiladi. Naqshlar ichida ko'pincha bodom, qalampir elementlari qo'llaniladi. Palakda qirqtacha oy ham tasvirlash mumkin, shuning uchun oyini soniga qarab olti oyli palak, o'n ikki oylik palak, hattoki katta uylar uchun qirq oyli palaka tikilgani bizga ma'lum. Oylar turli ranglar bilan bir necha xil tasvirlangan. Shu o'rinda Surxon vohasida tikilib kelayotgan kashtalar o'zining takrorlanmas jiloli ranglari, naqshlari bilan ajralib turadi. Kashta tikish jarayonida nafaqat go'zallik dunyosiga sayohat qilgandi, balki, insonlarni sabr-toqatli bo'lishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rasulov A. *O'zbek xalq amaliy san'ati*. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.
2. Abdullayeva N. *Kashtachilik san'ati asoslari*. – Toshkent: Fan, 2015.
3. Xudoyberdiyev B. *Xalq hunarmandchiligi tarixi*. – Toshkent: Sharq, 2012.
4. Mamatqulova D. *O'zbek milliy naqshlari va ularning ramziy ma'nosi*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
5. Sodiqov Q. *Amaliy san'at va dizayn asoslari*. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2016.